

uitwerking had op het artistieke erfgoed: niet alleen naar kwantiteit en kwaliteit, maar ook voor de (overigens beperkte) variatie in de onderwerpskeuze, waarbij de ordesegeestelijken uiteraard vaker met contrareformatorische motieven en typische ordeseiligen kwamen aandragen, de wereldgeestelijken met hun onvermijdelijke Willibrord en Bonifatius. De gescheiden wegen die de staties in de achttiende eeuw gingen, vormen één van de factoren die de stagnatie in de kunstproductie helpen verklaren.

Het zou te ver gaan de katholieke geloofsbeleving in de zeventiende eeuw nu weer uniform in een zonnig licht te zien. De Goudse pronkbasiHekjes hadden maar weinig gemeen met het schamele, op een zolder tussen twee huizen verborgen kerkkamertje uit dezelfde decennia dat thans nog in Zutphen te zien is, of met de bouwvallige houten schuren overal op het platteland. Echt vervolgd is er in Gouda nauwelijks, in tegenstelling tot elders. Zelfs binnen Holland komt Gouda al vroeg naar voren als een haven van rust en tolerantie. Hoewel Van Eck de grote investeringen in de kerkbouw en -inrichting te Gouda als een gevolg van het bredere herkatholiseringsoffensief in de vroege zeventiende eeuw ziet (189), draagt hij voor die wat haastige veralgemening van zijn bevindingen geen aan lokale situaties getoetste argumenten aan. Me dunkt dat die toets eerst nog moet plaatsvinden, voordat het totaalbeeld kan worden herzien. De grote winst die deze studie oplevert ligt, naast haar monografische waarde, vooralsnog vooral in de radicale omkering van het perspectief: juist de crisistijd blijkt voor de kunstproductie veel veerkrachtiger te zijn geweest dan het schuilkerkenparadigma lange tijd heeft gesuggereerd. Daarnaast komen we weer een stapje dichterbij het antwoord op een andere onontkoombare vraag: die naar de samenhang tussen de bloei van de katholieke kerkkunst in de zeventiende eeuw, en de bloei van de kunsten in Holland in het algemeen. Van Ecks studie laat zien dat de confessionele factor daarbij genuanceerd moet worden gehanteerd: we herkennen zeker actuele katholieke thema's of motieven, en katholieke beeldtradities of voorbeelden uit katholieke landen (maar hoe zwaar woog het katholicisme zelf daarbij?), niet per definitie katholieke kunstenaars en ook geen exclusief katholieke stijl. De katholieken steunden de kunstmarkt op een eigen institutionele wijze, maar de markt volgde in wezen een autonome weg waarover het laatste woord nog niet is gezegd.

Willem Frijhoff

F. Westra, *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604* (Dissertatie Groningen 1992; Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1992, 158 blz., f95,-, ISBN 90 6469 670 5).

Dank zij het verschijnen van de studies van Van den Heuvel over de verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden in de jaren 1550-1600 en van Postema over Johan van den Kornput (1542-1611) is de kennis van de Nederlandse vestingbouw in de tweede helft van de zestiende eeuw de laatste jaren belangrijk gegroeid. Als derde in de rij moet het hier te bespreken boek van Westra worden genoemd, dat de ontwikkeling van het Nederlandse ingenieurschap belicht.

Na een aantal inleidende hoofdstukken die de achtergronden van het hoofdonderwerp schetsen, beschrijft Westra eerst de activiteiten van de ingenieurs die in de beginfase van de strijd tegen Spanje in de zuidelijke Nederlanden werkzaam waren. Na de val van Antwerpen in 1585 weken sommigen van hen uit naar de noordelijke gewesten om daar hun werk voort te zetten. Wat hun collega's daar inmiddels reeds tot stand hadden gebracht, staat beschreven in een volgend hoofdstuk.

Min of meer een cesuur in het boek vormt het relaas over de uit Alkmaar afkomstige 'sterktenbouwmeester' Adriaan Anthonisz (1541-1620), die aan vrijwel alles wat tussen 1573 en 1607 in de noordelijke Nederlanden op vestingbouwkundig gebied tot stand kwam, een bijdrage leverde. Onder deze belangrijke figuur, die behalve een grote veelzijdigheid ook veel deskundigheid ten toon spreidde, kreeg de functie van ingenieur niet alleen meer inhoud, maar ook meer aanzien. Bovendien legde de Alkmaarse bouwheer de basis voor een nieuwe vestingbouwmethode, die als het oud-Nederlandse systeem de geschiedenis zou ingaan.

In de jaren tachtig traden er naast Anthonisz nog drie andere ingenieurs op de voorgrond, die, anders dan hij, meer streekgebonden opereerden. Westra titelt deze drie — Jacob Kemp, Johan van Rijswijk en Joost Mattheus — mijns inziens ten onrechte als Antonisz' opvolgers, aangezien deze nog tot het einde van de eeuw zich volledig voor de vestingbouw bleef inzetten. Bij lezing van de betreffende hoofdstukken ontstaat veeleer de indruk dat er tussen Antonisz en de drie anderen juist meer een gradueel verschil bestond. De eerste heeft naast het 'gewone' ingenieurswerk, dat meer in de sfeer van de uitvoering lag, ook op een hoger plan geopereerd, namelijk als adviseur van het bestuur en de legerleiding. In dit gedeelte van het boek komt ook de toenemende behoefte aan vestingbouwkundig personeel vanaf 1579 ter sprake. Westra schrijft deze toe aan het offensief van Parma, dat verbetering en uitbreiding van de vestingwerken nodig maakte, en aan het wegvallen van twee ingenieurs. In dit verband kan tevens worden gewezen op de prominente plaats die de bekostiging van het onderhoud van de bestaande en de bouw van nieuwe fortificaties in het unieverdrag heeft gekregen. Dat wijst erop dat de geïnieerde gewesten zelf veel belang hechten aan een gedegen bevestiging van hun militaire steunpunten. Dat zij daaruit de nodige consequenties trokken, blijkt wel uit de toenemende activiteiten op vestingbouwgebied in de jaren tachtig.

In het laatste decennium van de zestiende eeuw nam het aantal in de noordelijke Nederlanden werkzame ingenieurs sterk toe. De oorzaak daarvan lag in de nieuwe, offensieve strategie van het Staatse leger, die gericht was op het veroveren van de door de Spanjaarden bezette sterkten. Bij de vele belegeringen werd een groot aantal ingenieurs ingezet. Zij adviseerden de bevelhebbers bij het opstellen van het aanvalsplan en gaven leiding bij de aanleg van veldversterkingen, batterijen (geschutopstellingen) en loopgraven. Hun optreden bij Steenwijk in 1592 deed hun beroep verder in aanzien stijgen. Op hun advies liet Willem Lodewijk een extra hoge batterij opwerpen, van waaraf de belegeraars met kanonvuur een groot deel van de stadswal konden bestrijken. Ook in indirecte zin leverde de nieuwe strategie meer werk op. De veroverde vestingen moesten immers van moderne en uitgebreide verdedigingswerken worden voorzien en ook daarvoor waren extra ingenieurs nodig.

Aan het eind van de zestiende eeuw was de reputatie van de Nederlandse ingenieurs en het nieuwe vestingbouwsysteem al zo ver gestegen dat toen ook de export van de expertise op gang kwam. Enerzijds namen diverse buitenlandse vorsten 'Nederlanders' in dienst om moderne vestingwerken te laten aanleggen. Anderzijds kwamen buitenlanders naar de Republiek om hier het ingenieursvak te leren met het oogmerk om de opgedane kennis later in eigen land toe te passen. Voor de theoretische scholing konden ze vanaf 1600 terecht in Lxiden. Voor zo ver is na te gaan, heeft deze 'Duytsche Mathématique' echter, ook voor de binnenlandse markt, weinig ingenieurs afgeleverd.

In zijn conclusie stelt de auteur onder meer dat in de onderzochte periode de benoeming tot ingenieur veelal op pragmatische gronden plaatsvond. Daarbij speelde vooral de ervaring van de kandidaat als landmeter, ambachtsman en bestuurder een grote rol, maar ook de voorspraak van hoge autoriteiten zoals de stadhouders. Over de inhoud van de functie merkt Westra op dat deze sterk geleek op hetgeen de landmeters deden bij de dijkaanleg. Behalve met het voorbe-

reidende werk, zoals het ontwerp, het bestek en de aanbesteding, waren de ingenieurs ook belast met het toezicht op de uitvoering en met de inspectie van het eindproduct. Deze controle voerden zij later op gezette tijden opnieuw uit.

Al met al heeft het onderzoek van Westra geresulteerd in een interessant boek, waarin de werkzaamheden van de Nederlandse ingenieurs in de beschreven periode duidelijk in kaart zijn gebracht en in een onderling verband zijn geplaatst. De meerwaarde van het werk ligt onder andere in de bijlagen, en wel met name in het per plaats gerangschikte overzicht van de activiteiten van de ingenieurs en de lijst van de door hen vervaardigde stadplattegronden en kaarten. Een nadeel is evenwel dat de beschrijvende hoofdstukken veelal in de fase van de opsomming zijn blijven hangen en dat de gehanteerde vestingbouwkundige terminologie afwijkt van die welke momenteel als standaard geldt.

J. P. C. M. van Hoof

M. B. Smits-Veldt, *Maria Tesselschade. Leven met talent en vriendschap* (Zutphen: Walberg Pers, 1994, 119 blz., ISBN 90 6011 884 7).

In dit geïllustreerde boekje, dat ter gelegenheid van Maria Tesselschades vierhonderdste geboortjaar is uitgegeven, wordt op een heel heldere en plezierige manier, vooral aan de hand van gedichten van en over haar, het leven van deze veelzijdig artistiek begaafde Goudeneeuwse vrouw geschetst. Tegelijkertijd wordt de mythe van de zeventiende-eeuwse Muiderkring ook voor een groterpubliek definitief doorgeprikt. Moderne historici waren het er al eerder overeens dat de culturele, kunstzinnige vriendenkring van onder anderen Hooft, Bredero, Barlaeus, Cats, Huygens en Vondel niet op de manier heeft bestaan die door negentiende-eeuwse historici als Busken Huet is beschreven en op schoolplaten uitgebeeld. Smits-Veldt probeert de vriendenkring en Tesselschade zelf zoveel mogelijk in hun eigen tijd terug te plaatsen. Juist vanwege haar beeldende en verhalende schrijfstijl slaagt zij er bovendien uitstekend in de lezer zelf mee te nemen naar de zeventiende eeuw.

In overzichtelijk chronologische volgorde passeren de verschillende periodes in Tessels leven de revue. Maria Tesselschade Roemer Visscher werd, samen met haar zusje Anna, door haar vader 'in kunst en kennis' opgevoed. Roemer Visscher was, behalve Amsterdams graanhandelaar, een klassiek geschoolde, enthousiaste dichter, die zijn dochters in muziek, talen en kunst onderwees. Vooral met Italiaanse vertalingen, het zingen, dichten en graveren van glazen zou Tesselschade later eer behalen. In dit gegoede milieu van 't zalig Roemers huis,... wiens drempel is gesleten (Vondel), kwamen de beide meisjes in contact met vooraanstaande lieden, die, naast een maatschappelijke positie, in hun vrije tijd dichtten. Tijdens haar huwelijksjaren onderhield ze vanuit Alkmaar nog wel de vriendschap met gedichtjes en bezoeken over en weer, maar van intensief contact was niet echt sprake. In de jaren na de tragische dood van haar man en een van haar dochters zag ze haar vrienden wel regelmatig, maar ook niet vaak. Toen ze zich tenslotte tot het katholieke geloof bekeerde, waren de mannen, behalve Vondel, hier afkerig van. Toch werd ze nog tijdens haar leven verheven tot levend instituut en 'puikjuweel der vrouwelijke sex'.

Aan de hand van de overgeleverde gedichten, die taalkundig en historisch toegelicht worden, wordt een beeld gegeven van een ontwikkelde vrouw. Hoewel al voor haar dood ook buiten de vriendenkring van Hooft een begrip en alom geëerd, kan ze toch eigenlijk niet los gezien worden van haar relatie met de beroemde mannelijke dichters uit haar tijd. Haar poëzie liet ze altijd eerst door hen corrigeren en bekritisieren. Gedichten die ze onderling over haar in het Latijn schreven,